

تدابیر گاستریت از دیدگاه طب سنتی ایران

آسیه شجاعی^{۱*}، علی اکبر جعفریان^۲

۱- موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل، دانشگاه علوم پزشکی ایران

۲- پژوهشکده گوارش و کبد، دانشگاه علوم پزشکی ایران

* آدرس مکاتبه نویسنده مسئول: تهران، خیابان جمهوری-خیابان لاله زار نو- کوچه پیرنیا- موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل، دانشگاه علوم پزشکی ایران - کد پستی: ۱۱۴۵۸۴۷۱۱۱ پست الکترونیک: asie_shojaii@tums.ac.ir

چکیده :

مقدمه: در طب جدید گاستریت به التهاب بافت مخاط معده اطلاق می شود. این بیماری عوامل و انواع گوناگونی دارد ولی مهمترین انواع آن گاستریت حاد و مزمن می باشند. در طب سنتی ایران به گاستریت به عنوان ورم های معده اشاره شده که انواع و دلایل مختلفی دارد. در این مقاله به بررسی درمانهای انواع مختلف ورم های معده در طب سنتی ایران پرداخته می شود.

روش کار: شامل جستجوی ورم های معده و درمانهای آنها در برخی از کتب مرجع طب سنتی ایران شامل قانون، طب اکبری و معالجات عقیلی می باشد که مباحث مربوط استخراج و به زبان امروزی خلاصه و نگارش میشود. نتایج مربوط به علائم و نشانه های ورم ها و نیز مهمترین درمانهای آنها از دیدگاه طب سنتی ایران خلاصه و ارائه خواهد شد.

یافته ها: گاستریت به التهاب بافت معده اطلاق می شود که با علائمی نظیر درد و سوزش مشخص می شود. تشخیص این بیماری با اندوسکوپی مخاط معده و نیز بیوپسی و بررسی پاتولوژیک بافت معده برای تشخیص نوع و علت بیماری صورت میگیرد. در طب سنتی ایران گاستریت با اصطلاح کلی اورام معده مطرح شده است که دارای ۴ نوع کلی میباشد که در همه آنها علامت درد و سوزش معده وجود دارد و لی دارای علائم اختصاصی نیز می باشند که برای تشخیص آنها به کار می رود. ورم معده نوع ۱ و ۲ که به علت صفرا یا خون می باشد را ورم گرم معده، نوع ۳ را ورم سرد بلغمی و نوع ۴ را ورم سخت و غلیظ معده (ورم سوداوی) می نامند. برخی تدابیر کلی حفظ الصحة در اورام معده وجود دارد که مهمترین آنها تاکید بر عدم استفاده از مسهل های قوی و قی آور هاست. همچنین عدم خوردن آب به تنهایی و مخلوط کردن آن با گلاب یا رب میوه ها یا آب کاسنی در ورم های گرم و نوشیدن عرق بادیان یا آب عسل همراه آب برای افراد مبتلا به ورم سرد بلغمی توصیه شده است. مهمترین درمانهای بکار برده شده در ورمهای نوع ۱ و ۲ فصد باسلیق و سپس خوردن آب انارین (انار ترش و انار شیرین) و آب غوره و شربت بنفشه و نیلوفر و آب کاسنی و استفاده از ادویه معطر و قابض است. کاهش غذا و تنها استفاده از آب جو (ماء الشعیر) و خوردن و ضماد کردن مواد کاهنده حرارت مثلا آب کاسنی، آب انار، تاج ریزی، فلوس و ترکیبات

مركبه ديگر از جمله اين درمانها است. . ورم نوع ۳ نيز كه منشا آن رطوبت، بد هضمي و كم تحركي است. در ابتدا نضح (پخته شدن) بلغم با خوردن ماء الاصول و ترياق اربعه و كاهش غذا و استفاده از غذاي ملطف توصيه شده است. در ورم نوع سخت و غليظ (سوداوي) كه بيشتر انتقال از ورمهاي ديگر است، احساس سختي و سفتي ورم در لمس و قبض زياد و افكار رديه وجود دارد. درمان اين نوع ورم نيز ابتدا با نضح ماده سودا با مراعات مزاج فرد و سپس استفاده از ادويه ملين و تحليل برنده و معطر و كمقي قابض مناسب است. استفاده از روغن كرچك و ماء الاصول (آب ريشه هاي مانند رازيانه و كرفس و كاسي و كبر) و فلوس و نوشيدن شير شتر بچه دار در اين ورم مفيد است.

نتيجه گيري: در طب سنتي ايران گاستريت با نام اورام معده معرفي شده است كه داراي انواع مختلف مي باشد و در همه آنها سوزش معده و دردهاي خفيف تا متوسط و شديد وجود دارد. استفاده از داروهاي تحليل برنده ورم به همراه داروهاي قابض در درمان همه انواع اورام معده پيشنهاد شده است. همچنين عدم استفاده از مسهل هاي قوي و قي دادن نيز در اورام معده ضروري است. اين مقاله مي تواند مقدمه اي براي تحقيقات بيشتر بر روي درمانهاي موثر بر گاستريت با استفاده از طب سنتي ايران و ارائه نتايج با استفاده از روشهاي جديد علمي و ارائه داروهاي جديد به متخصصين اين بيماري باشد.

كليد واژه ها: طب سنتي، ايران، گاستريت، ورم، معده، گياهان دارويي

۱- مقدمه:

گاستريت به التهاب بافت مخاط معده اطلاق مي شود. عوامل ايجاد كننده گاستريت بسيار متنوع هستند. اين بيماري بر اساس طول دوره بيماري (حاد و مزمن)، ويژگيهاي بافت شناختي، پراكندگي آناتوميك يا مكانيسم هاي پاتولوژيك پيشنهادي تقسيم بندي مي شود. گاستريت مي تواند باعث ايجاد بيماريهاي ثانويه مهمي مانند زخمهاي معده و دئودنال اوليه، آدنوكارسينوماي معده و لِفوماي اوليه معدي شود. مهمترين علت هاي گاستريت شامل عفونت هليكوباكتر پيلوري، داروهاي ضد التهاب غير استرويدي (NSAIDs) و مشكلات اتوآييون است. درمان انواع گاستريت به علت يا عوامل بوجود آورنده آن بستگي دارد. در طب جديد با توجه به علل بوجود آورنده اين بيماري به طور كلي اقدامات دارويي زير توصيه مي شود:

۱- استفاده از داروهايي كه باعث كاهش ترشح اسيد معده مي شوند

۲- مصرف داروهايي كه اسيدپته معده را كاهش مي دهند

۳- مصرف داروهاي ضد اسپاسم عضلات صاف دستگاه گوارش

۴- در صورت اثبات عامل هليكوباكتر پيلوري درمانهاي آنتي بيوتيكي لازم

۵- مصرف داروهاي كاهنده تهوع و استفراغ

۶- اصلاح عادات غذایی شامل پرهیز از غذاهای محرک ورم معده (۱-۳)

در طب سنتی ایران از گاستریت با نام ورمهای معده نام برده شده که مهمترین علامت آنها درد معده است که با وجود رعایت موارد لازم به طول می انجامد و به چند نوع تقسیم می شود که شامل ورم گرم معده، ورم سرد بلغمی و ورم سخت و غلیظ معده می باشد. با توجه به شیوع و اهمیت گاستریت در زندگی امروز در این مقاله با استفاده از برخی از مهمترین منابع طب سنتی، به بررسی علائم و نشانه های ورم معده و توصیه های غذایی و دارویی برای درمان آنها در طب سنتی ایران می پردازیم.

۲- روش کار:

در این مطالعه به جستجوی بیماری گاستریت با نام ورم معده در کتابهای قانون، طب اکبری و معالجات عقیلی که از مهمترین کتب طب سنتی ایران هستند پرداخته می شود. معادلهای امروزی برخی لغات و نیز نامهای گیاهان دارویی با استفاده از کتب مربوط به مصطلحات طب سنتی ایران استخراج شد. نتایج حاصل شامل علائم بیماری، انواع آن و روشهای تشخیص آنها و مهمترین درمانهای دارویی، جمع آوری شده و خلاصه خواهند شد.

۳- یافته ها:

۱-۳ تدابیر حفظ الصحه برای معده:

به طور کلی در طب سنتی ایران تدابیر شامل تدابیر در زمان سلامت فرد و یا تدابیر در یک بیماری خاص می باشد. در خصوص تدابیر زمان سلامتی، به برخی از مهمترین نکات در خصوص حفظ سلامت معده در متون طب سنتی اشاره می شود:

- ۱- معده مرکز بیماریها و سلامت بدن است
- ۲- پرهیز از خوردن غذای جدید پیش از هضم غذای قبلی و پرهیز از پرخوری
- ۳- پرهیز از خوردن آب همراه غذا یا بلافاصله پس از غذا یا میوه (۱ یا ۲ ساعت فاصله لازم است)
- ۴- پرهیز از جماع پس از خوردن غذا و پری شکم
- ۵- پرهیز از تناول غذا قبل از اشتهای واقعی به غذا و دست کشیدن از غذا قبل از سیری کامل
- ۶- پرهیز از خوردن چند غذای مختلف در یک وعده غذایی
- ۷- سکون و آرامش پس از غذا (چند قدم راه رفتن به قرار گرفتن غذا در قعر معده کمک می کند) (۴-۶)

یکی از بیماریهایی که ممکن است معده به آن دچار شود، اورام معده (گاستریت در طب امروزی) می باشد که دارای ۴ نوع اصلی می باشد. تمام انواع ورم های معده همراه با درد هستند که با وجود رعایت موارد لازم معمولاً به طول می انجامند.

۲-۳ انواع ورمهای معده و علائم آنها:

نوع ۱-۲- ورم گرم معده که از نوع خون یا صفرا می باشد:

در برخی کتب طب سنتی ایران ورم های نوع دموی و صفراوی را به نام ورم گرم معده طبقه بندی می کنند. اگر ورم گرم از نوع دموی باشد به آن فلغمونی معده و اگر از نوع صفراوی باشد به آن حمزه معدی گفته می شود. در هر دو نوع ورم گرم تب و سوزش و التهاب در موضع معده وجود دارد و نیز دارای برخی علائم اختصاصی نیز می باشند که در جدول ۱ آورده شده است.

نوع ۳- ورم سرد بلغمی معده:

منشا این ورم رطوبت و بد هضمی و کمی حرکت است. در این ورم تب شدید و وسوسه و التهاب وجود ندارد (جدول ۱).

نوع ۴- ورم سخت و غلیظ معده (ورم سوداوی):

این ورم ممکن است خودسرانه در معده ایجاد شود و یا ورم گرم در صورت ادامه یافتن به آن تبدیل شود
علائم این ورم نیز در جدول ۱ آورده شده است. (۷ و ۸)

۳-۳ تدابیر کلی حفظ الصحه در اورام معده:

- ۱- در تمامی اورام معده به پرهیز از استفاده از مسهل های قوی تاکید شده است
- ۲- در اورام معده به پرهیز از استفاده از داروهای قوی آور تاکید شده است
- ۳- به کار بردن داروهای قابض به همراه داروهای بازدارنده باید همراه باهم باشد.
- ۴- کاهش میزان غذا و اکتفا کردن به ماء الشعیر (آب جو) در ورم های گرم معده توصیه شده است
- ۵- عدم نوشیدن آب سرد و مخلوط کردن آب با گلاب یا رب میوه ها در ورم های گرم معده توصیه شده است.
- ۶- کاهش میزان غذا و استفاده از غذاهای ملطف در ورم سرد بلغمی مفید است.
- ۷- تحرک بدنی و ورزش در ورم سرد بلغمی مناسب است (چون منشا این ورم علاوه بر رطوبت کم تحرکی است)
- ۸- به جای نوشیدن آب در ورم سرد بلغمی از عرق بادیان یا آب عسل یا سکنجبین عسلی همراه آب استفاده شود. (۴-۸)

۴-۳ درمان ورم های معده در طب سنتی ایران:

۱-۴-۳ درمان ورم گرم معده:

قدم اول در معالجه این نوع ورم زدن رگ باسلیق (یکی از وریدهای اصلی دست در قسمت داخلی آرنج) است (گرفتن خون زیاد در نوع دموی و خون کم در صفراوی) و در صورت منع فصد، از حجامت استفاده شود. پس از آن برای جلوگیری از انصباب معده و جمع و قبض معده از آب انارین و قرص طباشیر یا آبغوره و شراب بنفشه و نیلوفر و آب کاسنی استفاده شود. همچنین خوردن آب کاسنی که مغز فلوس خیار شنیر را در آن حل کرده باشند با کمی روغن

بادام مناسب است و گاهی کمی هلیله در آن بریزند که علاوه بر قوت مسهله قابض نیز هست

ابن سینا معتقد است که اولین کار در معالجه این ورم استفاده از داروهای بازدارنده است مثلاً ضمادی از به، پوست کدو، خرفه، آرد جو و مانند اینها را بر معده گذاشتن. عدم استعمال مسهل های قوی یا بکاربردن مواد قوی آور (موادی که باعث استفراغ می شوند) و تنها استفاده از غذاها و مواد لینت بخش مانند جو و ماش و کدو حلوایی و داروهای ملین مثل خیار چنبر دارویی با کاسنی و کمی افسنتین در این ورم مهم است

در این ورم باید از ادویه معطر که دارای قدرت قبض (گیرندگی) باشند استفاده کرد مانند صندل، آب بستان افروز و مامیثا بر ورم معده ضمد کنند و پس از سه روز آرد جو و خطمی با گلاب یا آب کاسنی ضمد کنند

اگر درد معده خیلی شدید بود بزر خیار چنبر را با آب سرد یا برفاب بخورند یا نبات در آب حل کنند و یا آب کاسنی بخورند. تا زمانی که حرارت در معده است (حتی پس از ۷ روز)، به خوردن آب کاسنی تاجریزی و کاکنه ادامه دهند و پس از ۷ روز قرص گل، افسنتین و مصطکی افزوده شود. افزودن آب رازیانه و کرفس هم مناسب است.

غذای بیمار تا ۷ روز از ماش پوست کنده با سلمک، کدو با روغن بادام یا روغن زیتون نارس، گلاب قند، آب آلو بخارا و افشره کاسنی باشد. در صورت ادامه یافتن مصطکی و افسنتین هم اضافه شود.

وقتی التهاب معده آرام شد و ورم نرم شد برای تحلیل بردن ورم ضمد مصطکی و افسنتین استفاده شود و در این مدت از نوشیدنیها از سکنجبین بخورد.

خیار چنبر دارویی با آب رازیانه، کرفس و روغن بادام شیرین استعمال شود

در تحلیل بردن ورم تجویز داروی سست کننده ورم و داروی گیرنده (داروهای معطر قابض) باید با هم باشد: تجویز داروهای که قابض معطر هستند مانند مصطکی، گل محمدی، مازو، گلنار و روغن هایی مانند روغن به، مصطکی، روغن سنبل رومی، روغن سیب و روغن زیتون کال مناسب است.

در تابستان و در آغاز پیدایش ورم مرهمهایی که در معالجه ورم بکار می برند نیز بهتر است روغن گل، سیب، به و روغن زیتون کال داشته باشد

در فصل زمستان بهتر است از روغن سنبل رومی، روغن شبت و روغن بابونه، روغن سوسن و مصطکی استفاده شود (۷ و ۸).

ضمادهای مناسب برای ورم های گرم معده:

ضماد مناسب در ابتدای پیدایش ورم:

ریشه سوسن، اکلیل الملک، موم و روغن بنفشه (ولی اگر شکم روان است استعمال نشود و پس از تعدیل شکم استفاده شود)

ضماد اکلیل الملک: از بابونه، گلنار، بزر کتان، اکلیل الملک و خطمی به میزان مساوی مخلوط کرده و بر معده گذارند.

موم، روغن سنبل رومی، مصطکی، صبر، سعد، گور گیاه و مقل که در شراب حل کنند و مرهم سازند. اگر بیمار اسهال بود باید از افشره غوره یا افسنتین یا هردو را با این دارو مخلوط کنند در انتهای ورم که رو به انحطاط گذاشته باشد از دواهای تحلیل برنده و سست کننده مانند خطمی و شنبلیله و بزر کتان و سنبل الطیب و سعد و بابونه و آرد جو بر معده ضماد کنند در ورم صفراوی باید اول داروهای بسیار سردی بخش را ضماد کنند و آنها را با صندل و کافور و گل محمدی مخلوط کنند. آب جو را با آب انار بر آتش جوشانده و بنوشند. از گوشت خرچنگ استفاده کنند. پس از چند روز آب کاسی و تاجریزی بخورند و نزدیک به فروکش کردن ورم کمی رازیانه با آب کاسی و تاجریزی مخلوط کنند

ملین مناسب در ابتدای پیدایش ورم گرم معده:
عصاره تاج ریزی، آب کاسی، مغز خیار چنبر، روغن بادام و روغن کدو که تا ۷ روز خورده شود (۸ و ۷ و ۴).

۲-۴-۳ درمان ورم سرد بلغمی:

ابتدا در این نوع ورم باید به نضج بلغم اقدام کرد مثلاً استفاده از ماء الاصول (بیخ کاسی و بادیان و مهک و تخم بادیان جوشانده با گلخنند بخورند) و برای تلطیف و نضج بلغم و تقویت: از تریاق اربعه و مثرودیوس استفاده شود در این ورم نیز باید حتماً داروهای تحلیل برنده و داروهای قابض معطر با یکدیگر استعمال شوند. بهترین غذا نخوداب با کمی دارچین و فلفل و کرویلا (شاه زیره) و اگر ورم همراه با تب نباشد شوربای مرغ که در آن چغندر و کلم پخته باشند.

از جمله داروهای تحلیل برنده خوب برای ورم سرد بلغمی: آب کرفس و آب رازیانه، بورك و روغن بادام شیرین را با هم بنوشند و پس از آن روغن کرچک و روغن بادام شیرین را همراه با آب پز اکلیل الملك (از اکلیل الملك و ریشه رازیانه) بخورند. اگر طبیعت فرد قبض بود از مغز فلوس خیار شنبدر در آب پز زوفا حل کرده و بخورند یا نقیع صبر بخورند

ضماد:

روغن گل با سرکه به معده بمالند
خاکستر درخت انگور و سعد و اذخر و سنبل با سرکه مخلوط کرده نیم گرم بر معده ضماد کنند
روغن سنبل رومی، روغن سنبل مخلوط با مر و زیره سیاه و کرمانی مارچوبه، لبلاب، روغن بادام شیرین، چغندر، کلم و روغن زیتون

اگر ورم بلغمی ادامه یافت: استفراغ ماده با اسهال: مسهل از فلوس در طبیخ زوفا حل کرده و با نقیع صبر استفاده شود (۸ و ۷ و ۴).

۳-۴-۳ درمان ورم سوداوی:

در ابتدای معالجه باید نضج ماده با مراعات مزاج صورت گیرد. مثلاً در مزاج گرم آب بادیان همراه با آب کرفس و فلوس و کمی روغن بادام داده شود. اگر حرارت نباشد از روغن کرچک و آب ریشه ها (ماء الاصول) استفاده شود پس از نضج تام میتوان از ایارجات کبار جهت اسهال استفاده کرد

ضماد کردن معده با ادویه ملین و تحلیل برنده و معطر و کمی قابض باید صورت گیرد مثلاً: شنبلیله و سنبل و میعه و تخم کتان و بابونه و مغز قرطم و افسنتین و زعفران با آب کلم و پیه ماکیان و مغز ساق گاو و روغن زیتون و شمع ضماد کنند ۳ مثقال روغن کرچک با آب پز خیار شنبلیله یا آب ریشه ها تا سه روز متوالی بخورند. در ورم مزمن قرص سنبل مفید است شیر شتر بچه دار در این ورم بسیار سودمند است روغن کرچک، آب پز خیار چنبر دارویی را در آب ریشه ها (ریشه کبر، رازیانه کرفس و کاسنی) در هم چلانده و بهم زده بخورند شکوفه گور گیاه، مصطکی و پرسیاوشان را نیز با نسخه فوق می توانند مخلوط کنند (۴ و ۷ و ۸).

۴- بحث و نتیجه گیری:

گاستریت به التهاب بافت معده اطلاق می شود که با علائمی نظیر درد و سوزش مشخص می شود. تشخیص این بیماری با اندوسکوپی مخاط معده و نیز بیوپسی و بررسی پاتولوژیک بافت معده برای تشخیص نوع و علت بیماری صورت میگیرد.

در طب سنتی ایران گاستریت با نام اورام معده معرفی شده است که از جمله بیماریهای شناخته شده در طب سنتی ایران بوده و علائم آن با بیماری گاستریت طب جدید به میزان زیادی مطابقت دارد. در طب سنتی ایران اورام معده دارای انواع مختلف می باشد که به صورت ورم گرم معده (ورم های دموی و صفراوی)، ورم سرد بلغمی و ورم سخت و غلیظ سوداوی طبقه بندی می شوند و در همه آنها سوزش معده و دردهای خفیف تا متوسط و شدید وجود دارد. استفاده از داروهای تحلیل برنده ورم به همراه داروهای قابض معطر در درمان همه انواع اورام معده پیشنهاد شده است. همچنین عدم استفاده از مسهل های قوی و پرهیز از قی نیز در اورام معده ضروری است. برای درمان ورمهای معده در طب سنتی ایران از انواع داروهای خوراکی یا ضماد کردنی بر معده و نیز پرهیزات تغذیه ای مانند کاهش میزان غذا و یا خوردن غذاهای ملطف استفاده شده است. اثر بخشی برخی از گیاهان مورد استفاده در درمان گاستریت در طب سنتی ایران با مطالعات جدید نیز به اثبات رسیده است. بعنوان مثال اثرات مصطکی بر علیه هلیکوباکتر پیلوری که یکی از مهمترین عوامل ایجاد کننده گاستریت است تایید شده است (۹). همچنین کرفس نیز اثرات ضد باکتری قابل توجهی بر علیه هلیکوباکتر از خود نشان داده است که می تواند عامل موثری در درمان گاستریتها با عامل هلیکو باکتر باشد (۱۰). رازیانه نیز اثرات ضد میکروب و ضد التهاب خوبی از خود نشان داده و بر روی

میکروب هلیکوباکتر نیز موثر بوده است (۱۱). در طب جدید نیز درمانهای مشخص دارویی و غیر دارویی برای درمان انواع مختلف گاستریت وجود دارد که اصولی متفاوت با طب سنتی دارد. نکته مهم در درمانهای سنتی ورمهای معده استفاده از داروها به شکل موضعی بوده که در محل ورم و درد معده (خلف یا قدام) ضمد می شده است. از طرفی اصلاح مزاج معده برای درمان این ورمها صورت می گرفته است. این مقاله می تواند مقدمه ای برای تحقیقات بیشتر بر روی درمانهای موثر بر گاستریت و مکانیسم اثر آنها با استفاده از درمانهای طب سنتی ایران و ارائه نتایج با استفاده از روشهای جدید علمی و ارائه داروهای جدید به متخصصین این بیماری باشد.

جدول ۱: علامتهای معدي و غير معدي انواع ورم هاي معده

انواع ورم معده	علامت هاي معدي	سایر نشانه هاي غير معدي
ورم گرم دموي و صفراوي	درد معده و التهاب شديد و سوزش شديد در معده همراه با سنگيني معده و درد مانند فرو رفتن سوزن*	تب مداوم کاهش شهوت قي و کرب زبان و دهان زرد یا سرخ دست و پا سرد (در حالت شديد)
ورم سرد بلغمي	درد معده هميشگي حتي هنگام خوابیدن نرمي ورم معده و نفخ معده بدون سختي معده و بد هضمي و کاهش اشتهاي طعام	زيادي آب دهان تب خفيف برآمدگي صورت سفيدي زبان رنگ چهره طوسي تشنگي کم
ورم سخت و غليظ (سوداوي)	سخت و صلب بودن معده در لمس و قبض زياد	تنگي نفس افکار رديه خشکي چشم لاغر شدن تغيير رنگ پوست

* اگر میزان سنگيني معده و قرمزي زياد باشد بیشتر علت ورم گرم از خون است و اگر سوزش معده و تشنگي و زردی زبان زياد باشد بیشتر از صفرا است.

منابع :

- ۱-Harrison's Principle of Internal medicine, ۲۰۱۲, ۱۸th edition, volume ۲, ۲۴۵۷-۲۴۵۹
- ۲- Medicine, Volume ۳۱, ۱(۱), ۲۰۰۳, ۱۵-۱۸
- ۳-Feldman M., S.Friedman L., Brandt L., Sleisenger & Fordtran's Gastrointestinal and Liver Disease: Pathophysiology, Diagnosis, Management. ۲۰۱۰. Volume ۱, ۹th edition. ۸۴۵-۸۴۷.
- ۴- ابن سینا ع. قانون در طب، ترجمه عبد الرحمن شرفکندي، جلد ۴؛ انتشارات سروش، ۱۳۸۵، صفحات ۱۳۳-۱۴۲
- ۵- عقيلي خراساني م.ح.، خلاصه الحکمه، جلد ۲، انتشارات موسسه مطالعات تاريخ پزشکی، طب اسلامي و مکمل، ۱۳۸۵، ۸۰۶-۸۱۰
- ۶- الاخويني النجاري ا.ا.، هدايه المتعلمين في الطب، چاپ ۲، انتشارات دانشگاه فردوسي مشهد، ۱۳۷۱، ۳۴۵-۳۵۶
- ۷- ارزاني م.ا. طب اکبري، موسسه احیاء طب طبيعی، به سفارش موسسه مطالعات تاريخ پزشکی، طب اسلامي و مکمل، جلد ۱، ۱۳۸۷، ۶۳۶-۶۳۹
- ۸- عقيلي م.ح.ه. معالجات عقيلي، انتشارات موسسه مطالعات تاريخ پزشکی، طب اسلامي و مکمل، ۱۳۸۷، ۶۳۵-۶۳۷
- ۹- Paraschos, S., Magiatis, P., Mitakou, S., Petraki, K., Kalliaropoulos, A., Maragkoudakis, P., Mentis, A., Sgouras, D., Skaltsounis, A.-L. In vitro and in vivo activities of chios mastic gum extracts and constituents against *Helicobacter pylori*. Antimicrobial agent and chemotherapy, ۵۱(۲), ۲۰۰۷, ۵۵۱-۵۵۹.
- ۱۰-Yong Zhou, Brian Taylor, Thomas J. Smith, Zhong-ping Liu, Malcolm Clench, Noel W. Davies, Professor K.D. Rainsford. A novel compound from celery seed with a bactericidal effect against *Helicobacter pylori*. Jof Pharmacy and Pharmacology. Volume ۶۱, Issue ۸, pages ۱۰۶۷-۱۰۷۷, August ۲۰۰۹
- ۱۱-Mahady, G.B., Pendland, S.L., Stoia, A., Hamill, F.A., Fabricant, D., Dietz, B.M., Chadwick, L.R. In vitro susceptibility of *Helicobacter pylori* to botanical extracts used traditionally for the treatment of gastrointestinal disorders. Phytotherapy research, ۱۹(۱۱), ۲۰۰۵, ۹۸۸-۹۹۱.